

לקראת בסיס איתן ומתמשך: היחסים בין הכס הקדוש ובין התנועה הציונית וישראל, 1896–1998

מיכאל פרקו (חבר מסדר הישועים)

הקדמה

בדברי ימי ההיסטוריה הדיפלומטית בת ימינו אין עוד שתי מדינות לא יריבות שניהלו מערכת יחסים מיוסדת ומפותלת יותר במורכבותה מאשר ישראל והוותיקן. היחסים החלו עוד לפני הקמתה של מדינת ישראל, נמשכו בהסכם היסוד ב־1993, והיו נתונים לתנודות חדות בשל שינויים גאופוליטיים ותאולוגיים.

היחסים בין שתי המדינות היו נושא למחקרים היסטוריים רבים.¹ מרבית המחקרים לא הצליחו לרדת לעומק מורכבות היחסים, והתמקדו אך ורק בהשפעה המכרעת של גישות תאולוגיות קתוליות על היהודים ועל היהדות, או בנסיגנו של הוותיקן לשמור על ניטרליות מדינית במאבקים הבין־אזוריים.² ואולם, אף שלשני הגורמים הללו היתה השפעה על יחסי שתי המדינות, אף לא אחד מהם היה הכוח המניע העיקרי של מערכת יחסים זו. יתרה מזו, מדיניות הוותיקן כלפי ישראל, ועוד לפני כן כלפי הציִונות עצמה, היתה תוצאת צירוף מורכב של כוחות, שנבעו מהאופי המיוחד במינו הן של הכס הקדוש והן של המדינה היהודית.

מורכבות תפקידו של הוותיקן ביחסיו עם ישראל נובעת מאופיו הדואלי בעיקרו. מחד גיסא זהו כוח ריבוני שמטרותיו מטרות פוליטיות ייחודיות. בהיסטוריה הקרובה, כפי שמראה קרויץ, נמנו עם מטרות אלו רצון 'להיטיב' באמצעות הפחתת הסבל,

* מאמר זה הוא הרחבה של מאמר שהתפרסם ב־*Israel Studies*, 2, 1 (Spring 1997), pp. 21–1. אני מבקש להודות לאב הפרנציסקני דוד יגר (Jaeger) על הביקורת הבונה שתרם למאמר, לגברת קתרין בראון על עזרתה בהכנתו, ולגברת נעמי גל, שתרגמה אותו לעברית.

1. ראה, למשל, Livia Rokach, *The Catholic Church and the Question of Palestine*, London 1987 [להלן: רוקח, בעיית פלסטינה]; S. Minerbi, *The Vatican and Zionism*, Oxford 1990 [להלן: מינרבי, הוותיקן והציונות]; G. E. Irany, *The Papacy and the Middle East*, Notre Dame, IN 1986 [להלן: אירני, האפיפיורות והמזרח התיכון].
2. יוצא מכלל זה הוא החיבור הרבי־משמעי אם כי מיושן עתה של קרויץ, A. Kreutz, *Vatican Policy on the Palestinian-Israeli Conflict*, Westport, CT 1990 [להלן: קרויץ, מדיניות הוותיקן].

תמיכה במטרות של צדק לאומי וחברתי, ומתן דוגמה למנהיגות מוסרית בזירה המדינית.³ מאידך גיסא, הכס הקדוש ממלא תפקיד דתי וחינוכי עבור הקתולים בעולם, והוא אמצעי עיקרי שבעזרתו משתקפת הכנסייה (להבדיל מהכס הקדוש) בסקטור הציבורי. לפיכך מכוונת מדיניותו לסיפוק צורכי הקהילה הקתולית, כמו גם לתמיכה בעמדותיה התאולוגיות. כדוגמה לכך ניתן להצביע על נסיונות הידברות דיפלומטיים של הוותיקן עם מדינות באירופה המזרחית בעידן הסובייטי, שהושפעו לעתים תכופות משאיפתו להגן על זכויות הכנסייה וחבריה. בדומה לכך, התנגדות להפלות ולאמצעי מניעה היו הכוח המניע של פעילויותיו בוועידת האוכלוסייה בקהיר ב-1994.⁴

אף ששני תפקידים אלו של הוותיקן קשורים זה לזה, הם אינם בהכרח חופפים. כל אחד מהם יכול להשפיע – ואכן משפיע – על השני.⁵ למשל, אחת ממטרותיה העיקריות של הכנסייה היתה השאיפה לתמוך בקהילות הקתוליות באזור. במאה האחרונה התבטאה שאיפה זו בהבעת דאגה באשר למצבם הקשה של הנוצרים הפלסטינים, בחרדה בקשר למלחמה בלבנון, ובחשש ששינויים בתגובותיה של הכנסייה ליהדות ולישראל ישפיעו על מצבם של הקתולים בארצות הגוש הערבי. נוסף על כך, אין כמעט ספק שמדיניותה הדיפלומטית של הכנסייה הושפעה גם מגישתה כלפי היהודים והיהדות בכל רגע נתון. השינויים התאולוגיים ולאחרונה גם ההתעמקות בהשלכותיה ההיסטוריות של השואה היו בעלי השפעה אדירה עליה.⁶ האירוע המרכזי שהצביע על שינוי במודעות התאולוגית היה הפרסום הרשמי Nostre Aetate – הצהרתה של המועצה האקומנית השנייה של הוותיקן ב-1965 על יחסה של הכנסייה לדתות הלא-נוצריות. בעקבותיה נוסחו בשנים האחרונות מסמכים אחדים הנוגעים ליישומה של ההצהרה וליחסם של מורים ומטיפים אל היהודים ואל היהדות.⁷

השפעה מכרעת על היחסים היתה גם לאישים בוותיקן. פיוס השנים-עשר, דיפלומט במקצועו, פיתח מדיניות מזרח-תיכונית שהתבססה ברובה על החשש מפני התפשטות קומוניסטית. יוחנן פאולוס השני הוא האפיפיור הראשון בהיסטוריה של זמננו שהכיר את היהדות היכרות מעמיקה עוד לפני שהחל בקריירה הכנסייתית שלו, ולכך היו השפעות מדיניות.

3. שם, עמ' 8.

4. ראה נאומו של הארכיבישוף נאטו ר' מרטינו בוועידה הבינ-לאומית לאוכלוסייה והתפתחות בקהיר, מצרים, 7 בספטמבר 1994. את הנאום ניתן למצוא ב- World Wide Web at URL: <http://www.mbnet.mb.ca/linkages/cairo/html>

5. דוגמה לקשר הזה ניתן לראות בנסיונות הוותיקן, שלעתים תכופות עלו בידו, להטות בחירות באיטליה לכיוון אנטי-קומוניסטי.

6. לריון מעמיק בנושא ראה: J. Willebrands, 'The Impact of the Shoah on Jewish-Catholic Relations', *Church and Jewish People*, New York 1992, pp. 157-171 [להלן: וילברנדס, הכנסייה והעם היהודי].

7. לעיון בטקסטים הרלוונטיים ראה שם, עמ' 211-239.

כל הגורמים הללו תרמו לעיצוב הדיפלומטיה של הכס הקדוש, אולם אין ספק שלא פחות מהם השפיע אופיה האתנו־דתי היוצא דופן של ישראל על מדיניות הוותיקן כלפיה, בדרך שלא יכולה היתה להיות מושפעת, לדוגמה, מדיניותו כלפי קנדה או אוסטרליה. אופיה הדואלי של היהדות כעם וכמערכת דתית בעת ובעונה אחת הוסיף כמובן רבדים נוספים של מורכבות ליחס הוותיקן אליה מאז תגובתו של האפיפיור פיוס העשירי לחונו החילוני של הרצל ועד למתחים עכשוויים יותר. יתרה מזו, ההבדלים בין הדרך שבה נוטה ישראל לראות את הוותיקן לבין הדרך שבה רואה הכס הקדוש את עצמו תרמו את חלקם להגדלת מידת מורכבותו של הקשר.⁸ לאורם של נתונים אלו יש לבדוק את תולדות הקשר בין הוותיקן לישראל.

היחסים בין הוותיקן לישראל מאמצע המאה ה־19 עד תקופת המנדט הבריטי

ראשיתם של היחסים בין הכס הקדוש לבין מה שבסופו של דבר הפך להיות מדינת ישראל היתה בעניין ההולך וגובר שגילו המעצמות המערביות במזרח התיכון במאה ה־19. ב־1841, במאמץ לבלום את נטיות ההתפשטות של רוסיה האימפריאלית, הקימו בריטניה הגדולה ופרוסיה בישופות פרוטסטנטיות בירושלים. עוד קודם לכן, ב־1837, הרחיב האפיפיור גרגוריוס השישה־עשר את תחום סמכותו של הפטריארך המלפי (קתולי־ערבי־מזרחי) של אנטיוכיה לאלכסנדריה ולירושלים, וייסד מבנה כנסייתי קתולי בארץ־ישראל. עשר שנים לאחר מכן הוקמה מחדש הפטריארכיה הלטינית של ירושלים – בישופות מתקופת הצלבנים שחדלה לפעול עם תבוסתם. העניין המחודש באזור לווה בצמיחה מהירה של מוסדות ואגודות של הכנסייה הקתולית הלטינית המערבית. מ־4000 קתולים לערך, מרביתם ערבים, שהיו בארץ־ישראל בזמן הקמתה מחדש של הפטריארכיה הלטינית, צמח המספר לכ־20,000 עד שנת 1914. קתולים אלו היו בעיקר עירוניים ובני המעמד הבינוני בעלי נטיות לאומניות, גורמים שובילו אותם למסלול התנגשות ודאי עם הציונים.⁹

משחר ימיה של התנועה הציונית ביקשו מייסדיה של הציונות המודרנית את תמיכתם של מנהיגי דת קתוליים ושל הכס הקדוש. וכך, ב־19 במאי 1896, נפגש הרצל עם אגליארדי, שליחו של האפיפיור בווינה, ובתקווה לזכות בתמיכתו של הוותיקן הבטיח שירושלים, בית־לחם ונצרת לא יהיו חלק מהמדינה היהודית.¹⁰ שמונה שנים לאחר מכן נפגש הרצל עם רפאל מרי דל ואל, מזכיר המדינה של

8. אני אסיר תודה לאב דוד יגר (Jaeger), שהצביע בפני על השוני (שיחת טלפון עם יגר ב־25 ביולי 1996).

9. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 31.

10. T. Herzl, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, London 1960, pp. 353-354. [להלן: הרצל, יומנים מלאים]. עמדה דומה מבטא הרצל בספרו *The Jewish State*, London 1967, p. 39.

הכס הקדוש, ועם האפיפיור פיוס העשירי עצמו. על-פי דיווחו של הרצל, הפעם היתה השפעת עמדתה התאולוגית של הכנסייה ברורה. בפגישה בינו לבין מרי דל ואל ב־23 בינואר 1904 טען מזכיר המדינה שמאחר שהיהודים מכחישים את אלוהותו של ישוע, 'איך, אם כך, אנחנו יכולים לתת את הסכמתנו - מבלי להפנות גב לעקרונות המקודשים ביותר שלנו - לכך שהשליטה בארץ הקודש תוחזר להם?'.¹¹ בפגישתו של הרצל עם פיוס העשירי שלושה ימים לאחר מכן אמר האפיפיור בתקיפות: 'היהודים לא הכירו באדוננו, לפיכך אין אנו יכולים להכיר בעם היהודי'.¹²

כבר באותה עת היה ברור מהן התפיסות המרכזיות המנחות את הוותיקן: מחד, דאגה למקומות הקדושים למרות ההבטחות שהם יהיו אקסטרטוריאליים, ומאידך, התפיסה התאולוגית המסורתית של היהודים ככופרים שנגזרה עליהם גלות נצח כיוון שדחו את ישוע. כל אלה ודאי שהשפיעו על תגובותיו של הוותיקן.¹³

פגישותיו של מנהיג ציוני אחר, נחום סוקולוב, עם גספארי, מזכיר המדינה של הוותיקן, ועם האפיפיור בנדיקטוס החמישה-עשר ב־1917 הולידו כנראה, לפי דיווחו של סוקולוב, תגובות חיוביות לשאיפות הציוניות. במבט לאחור, לא ברור אם מסקנתו זו נבעה מן האופטימיות הסרת התקנה שלו, או שמא היה לה בסיס במציאות.¹⁴

היחסים מתקופת המנדט הבריטי ועד לעצמאות ישראל

מדיניות הוותיקן בתקופת המנדט נותרה עקבית להנחיות קודמות של ראשי הוותיקן מכל הבחינות כמעט. הכס הקדוש, שבתחילה היה שבע רצון מסיומו של השלטון העות'מני על המקומות הקדושים, החל לחשוש בהדרגה מהשפעתם הגוברת של כוחות יהודיים ופרוטסטנטיים. ב־13 ביוני 1921, בנאום בפני מועצת הקרדינלים, הבהיר בנדיקטוס החמישה-עשר את מדיניות הוותיקן, בהדגישו כי אף שלכנסייה אין התנגדות להתיישבותם של היהודים בארץ-ישראל, היא מתנגדת הן לפעילות הפצת

11. הרצל, יומנים מלאים, 4, עמ' 1594.

12. שם, עמ' 1603.

13. את העובדה שהשקפה זו היתה נפוצה מוכיחה הצהרה מפורטת יותר המבטאת אמונות דומות, שהופיעה בכתב העת הישועי *Civilita Catholica* ב־1 במאי 1897.

14. ראה: P. E. Lapide, *Three Popes and the Jews*, New York 1967 [להלן: לפיד, שלושה אפיפיורים]. לפיד, המצטט התכתבות של השגריר הגרמני עם הכס הקדוש, טוען כי סוקולוב הצליח, וכי כל שינוי בגישתו של האפיפיור בנדיקטוס החמישה-עשר היה תוצאה של תמרון גמרין של בארלסינה, הפטריארך הלטיני של ירושלים (עמ' 69-70). משכנעת יותר הערכתו של קרוין, הטוען כי נטייתו של סוקולוב להתאים את המסר שלו לבן-שיחו גרמה לגספארי, וגם לאפיפיור, לחשוש משאיפות ציוניות בפלסטנה (קרוין, מדיניות הוותיקן, עמ' 35). ייתכן שהתוצאה החיובית ביותר של מפגשים אלו היתה כינון יחסים בין סוקולוב למונסיניור אגיניו פאצ'לי, שאחר-כך הפך לאפיפיור פיוס השנים-עשר.

הדת הפרוטסטנטית בקרב הערבים הקתולים והן לריבונות הציונית.¹⁵ בשנה שלאחר מכן שב והדגיש גספארי נקודה זו בשתי פגישות עם חיים ויצמן.¹⁶ המצב בארץ-ישראל הפך מתוח יותר ויותר עם כל שנה שחלפה. עלייה של 108 אחוזים באוכלוסייה היהודית בין 1922 ל-1931 (בהשוואה ל-29 אחוזי צמיחה בקרב האוכלוסייה הערבית באותה תקופה) עוררה את פחדם של הערבים המקומיים. אחת התוצאות היתה פרעות 1929, שבמהלכן נהרגו יותר משישים יהודים בחברון ובמקומות אחרים. נוסף על כך חל גידול מהותי של קרוב ל-75 אחוזים באוכלוסייה הערבית הקתולית-לטינית. הנתונים הדמוגרפיים הללו הפכו את מעורבותו הדיפלומטית של הוותיקן לבלתי נמנעת.¹⁷

גורם נוסף שהשפיע על עמדתו של הכס הקדוש היה החשש מפני הקומוניזם. העובדה שציונים רבים אימצו את האידאולוגיה הסוציאליסטית הדאיגה את השמרנים יותר בוותיקן. כבר ב-1919 נוצרה בארץ-ישראל קואליציה מוזהר שכללה מיסיונרים פרוטסטנטים, חברים באגודת-ישראל ואת הקונסול האמריקני בירושלים. כולם כאחד התנגדו לשאיפות הציוניות בטענה שהן יביאו את הבולשביזם לארץ-ישראל.¹⁸ עד שנות השלושים של המאה גברה הדאגה מהשפעה סובייטית גדלה והולכת באזור והדגישה חשש זה אף ביתר שאת, בעיקר לנוכח רגישותו המיוחדת של האפיפיור פיוס השנים-עשר לתורות קומוניסטיות וסוציאליסטיות.

ב-1933, כאשר עלו לשלטון היטלר והנציונל-סוציאליסטים, הלך המצב והסתבר. ממדי העלייה החוקית והבלתי-חוקית לארץ-ישראל גדלו מאוד, והדבר הביא לעלייה במחירי האדמות בעוד המיתון הכלל-עולמי, שפגע גם באזור זה, מחמיר את מצוקתם של היהודים ושל הערבים כאחד.¹⁹

כל הגורמים הללו הביאו לחוסר יציבות חברתית ומדינית גדל והולך באזור. לפיכך אין פלא שב-1937 המליצה ועדת פיל על חלוקת ארץ-ישראל. דווקא בנושא זה היתה תגובת הוותיקן מתונה למדי – תגובה שלדעת מלומד אחד נבעה מרצון הוותיקן שלא להכעיס את שלטונות המנדט, שהיוו טריז מפני מהפכה ונאציזם, וכן מהכרתו המתבשרת והולכת שההגמוניה האירופית המוחלטת על האזור קרבה לקצה.²⁰ ואולם, נוצרים מקומיים הביעו התנגדות נחרצת לתוכנית, בהפגנים כבר אז סימנים של לאומנות גוברת והולכת, שעם הזמן תהיה מנת חלקם של נוצרים ומוסלמים כאחד.²¹

15. לנסח המלא ראה: *Acta Apostolicae Sedes*, 13, 18 June 1921, pp. 281-284, [להלן: AAS].

16. מינרבי, הוותיקן והציונות, עמ' 164-172.

17. לפרטים סטטיסטיים על האוכלוסייה ראה: קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 46, 48.

18. רוקח, בעיית פלסטינה, עמ' 18; מינרבי, הוותיקן והציונות, עמ' 148.

19. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 59.

20. שם, עמ' 62.

21. ראה הערותיו של האג'ר (Hajjar), הארכיבישוף היווני-קתולי בבריטניה הגדולה, Colonial Office, Palestine Royal Commission: Minutes of Evidence Heard at Public Sessions, London 1937, p. 357.

במכתב מנומס לממשלה הבריטית הבהיר הוותיקן הבהר היטב את התנגדותו לסיום המנדט הבריטי. במקום זאת הציע שהאזור הבריטי, שוועדת פיל המליצה שיהיה בירושלים ובבית-לחם, יורחב, ויכלול גם את נצרת, את הר תבור ואת הכינרת כולה. דאגה הובעה לא רק באשר לשמירה על המקומות הקדושים תחת ישות ממשלתית אחת, אלא גם בעניין זכויותיו של המיעוט הנוצרי, שמרבית חבריו היו מרוכזים בפרוודור ירושלים ובגליל.²² גישתו הזהירה של הכס הקדוש ביטאה את דאגתו לשניים מהעניינים המסורתיים שעליהם פרש את חסותו: הגנה על אתרים דתיים ושמירה על זכויות הנוצרים.

המהומות בארץ-ישראל נמשכו, והגיעו לשיאן בין 1937 ל-1939 במרד כללי נגד השלטון הבריטי וכפעילות ציונית גוברת. הבריטים, שמדיניותם דגלה בשוויון מוחלט, היו מודעים לסכנה הפוטנציאלית הטמונה בהרגזת הערבים בעת שמלחמה עולמית נראית בלתי-נמנעת כמעט. המדיניות הפכה ברורה ב-1939, עם פרסומו של הספר הלבן של מקדונלד, שלא תמך לא בהגמוניה יהודית ולא בשלטון ערבי. גם הפעם היתה תגובת הוותיקן מאופקת. *L'Osservatore Romano* ציין בסיפוק כי התוצאה הסופית תהיה הסדר של שלטון משותף בין היהודים לערבים.²³ ב-1938 יום האפיפיור פיוס האחד-עשר נסיון נפל להתנגד לרדיפות שרדפו הנאצים את היהודים באמצעות איגרת שהזמין עבור כל הכנסייה הקתולית בנושא המשטר הרודני והאנטישמי. את האיגרת חיבר בחשאי ג'ון לפארג', כומר ישועי אמריקני שפעל נמרצות בדרומה של אמריקה למען צדק בין הגזעים. האיגרת, שכונתה זמנית *Humani Generis Unitas* (אחדות הגזע האנושי), שבה והציגה את התפיסה הנוצרית המסורתית, הרואה את העם היהודי כעיוור לישוע כמשיח, אך מצד שני מתנגדת נחרצות לתפיסות ולמעשים אנטישמיים בחברה תרבותית.²⁴ ואולם, איגרת האפיפיור לא פורסמה מעולם. פיוס האחד-עשר מת בפברואר 1939, וכתב היד נותר על שולחנו. יורשו, פיוס השנים-עשר, החליט מסיבה כלשהי לא להפיץ אותו. איגרת זו אמנם מעידה על ניסיון ראשוני של הכס הקדוש לעסוק בתופעה החילונית של האנטישמיות, אך שורשיה ניזונו עדיין מן התאולוגיה האנטי-יהודית שביטא פיוס העשירי בפגישתו עם הרצל שנים כה רבות קודם לכן.

השפעתה של מלחמת העולם השנייה על מדיניות הכס הקדוש במזרח התיכון היתה במידה רבה השפעה עקיפה. אמנם פיוס השנים-עשר היה מעורב באופן פעיל בעזרה ליהודי אירופה,²⁵ אך דאגתו לא באה לידי ביטוי במדיניות ציונית יותר בארץ-ישראל. ב-22 ביוני 1943, בתזכיר מהארכיבישוף אמלטו צ'יקוניאני, נציג הכנסייה

22. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 64-65.

23. *L'Osservatore Romano*, 22-23 May 1939, מצוטט אצל קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 69.

24. G. Passaleq & B. Suchecky, *The Hidden Encyclical of Pius XI*, New York 1997.

25. לדיון במאמצים אלו ראה: לפיד, שלושה אפיפיורים, עמ' 115-225.

בארצות-הברית, למירון טיילור, נציגו של רוזוולט בוותיקן, נקבעה מדיניותו השמרנית של הכס הקדוש. בתזכיר נטען כי בגלל הקשר של הארץ לחייו ולמותו של ישוע ייפגעו רגשותיהם וזכויותיהם של הקתולים אם הארץ תהיה תחת שלטון יהודי. יתרה מזו, מדינה יהודית תגרום ל'בעיות בין-לאומיות המורות חדשות'. קרוב לוודאי שטענה זו היתה רמז לדאגתו הגוברת של הוותיקן לעתיד היחסים עם העולם הערבי.²⁶

שינוי חשוב אחד שהמלחמה אכן גרמה היתה השפעתה הגוברת של ארצות-הברית על מדיניותו הדיפלומטית של הוותיקן. התזכיר של צ'יקוניאני היה רק אחד מסדרה של מסרים דיפלומטיים בנושאים מגוונים שהחלו להישלח תכופות בין שתי המדינות. נראה כי בעיני הוותיקן תפסה אמריקה את מקומה של בריטניה כשומרת הערכים והאידיאלים המערביים המסורתיים. ואולם, שלא כבריטניה, ארצות-הברית מעולם לא גיבשה מדיניות מורחית-יכולת ברורה. עובדה זו, והעובדה שבארצות-הברית היתה אוכלוסייה יהודית גדולה, הטו במידה מסוימת את מדיניותה לכיוון ציוני. הכס הקדוש אמנם ימשיך להתנגד לאינטרסים האמריקניים כאשר אלו יסתרו את מדיניותו השמרנית, אולם נראה כי מעתה ישקול הוותיקן את האסטרטגיה הדיפלומטית של ארצות-הברית בכובד ראש, ואף שימשיך להפעיל את השפעתו, יעשה זאת בעדינות.

התקופה שבין עצמאות ישראל למועצת הוותיקן ה-II

ב-29 בנובמבר 1947, משהתקבלה החלטת האו"ם 181 על תוכנית החלוקה, תפסה שאלת ארץ-ישראל את מרכז הבמה. התוכנית, שבה תמכו ארצות-הברית, צרפת וברית-המועצות, יצרה מצב שהיה אסון מנקודת מבטו של הכס הקדוש. ב-3 במרץ 1948 חתמו כל מנהיגי הקהילות הנוצריות בארץ הקודש על הצהרה נגד החלוקה. בחוזר Auspicia Quaedam מ-1 במאי 1948, חזר שהתמקד בנושא השלום בעולם ונראה כתגובה לטבח דיר יאסין ב-9 באפריל, ביטא פיוס השנים-עשר את חששותיו לגובה 'הרציחות וההרס' שכבר החלו, והביע תקווה כי 'מצבה של ארץ-ישראל ייושב בסופו של דבר בצורה שקולה'.²⁷

מלחמת העצמאות השפיעה על הכנסייה הקתולית, ובעקבות זאת על הוותיקן, בדרכים ייחודיות מאוד. בסופה של המלחמה שוב היתה ארץ הקודש בידיים לא נוצריות, וירושלים לא זו בלבד שלא היתה בשליטה בין-לאומית, אלא שעתה אף היתה מחולקת. רכוש הכנסייה נהרס ונבזז. ב-30 במאי 1948 שלחו מנהיגים של הקהילה הקתולית בירושלים מכתב לוותיקן, ובו מחו על כיבוש ישראלי של תחומי הכנסייה במהלך מבצעים צבאיים. ביוני וביוולי הגיעו מכתבים נוספים שדיווחו

26. א"ג צ'יקוניאני למירון טיילור, 22 ביוני 1943, מצוטט אצל רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 20.

27. AAS, 40, 10 May 1948, pp. 169-172.

למזכיר המדינה על גבולות ועל פגיעה ברכוש בידי כוחות ישראליים בגליל.²⁸ אולם החשבה מכול היתה בעיית הפליטים – גורם בעל השפעה גדלה והולכת על היחסים בין הוותיקן לישראל. בסוף 1949 היו בין 60 ל-70 אחוזים מהפלסטינים הנוצרים פליטים, רובם מהמעמד הבינוני, מה שהפך את מחאותיהם באוזני שלטונות הכנסייה לבעלות השפעה.²⁹ הכנסייה הקתולית הביעה עניין מתמשך בפלסטינים הנוצרים וראתה בשמירה על זכויותיהם מרכיב מרכזי בתפקיד הקתוליות בארץ הקודש. יתרה מזו, מאחר שהכנסייה לא יכלה להבחין פוליטית בין מוסלמים לנוצרים, למעשה הפכה מדיניותה לדאגה לרווחת כל הפליטים הפלסטינים. עובדה זו הביאה לסדרת עימותים בין הוותיקן לבין ממשלת ישראל.

נושאים אלו ואחרים נדונו בתזכירו של פיוס השנים-עשר מ' 24 באוקטובר 1948 *In Multiplicibus Curis*, שהוקדש כולו לבעיה הפלסטינית. בתזכיר הביע האפיפיור את צערו על סבלם של הפליטים, ואת דאגתו לאתרים הקדושים לנוכח הדיווחים על 'ההרס והנזק של בניינים קדושים ומוסדות צדקה שנבנו סביב המקומות הקדושים'. הפתרון, טען האפיפיור, הוא ליצור אווירה של צדק ושלום, שתבטיח הן הגנה והן את המשאבים הנחוצים לרווחה הומרית ורוחנית. הוא טען כי ירושלים וסביבותיה חייבות להיות בין-לאומיות, וכי יש לתת ערבויות לגישה חופשית לאתרים הקדושים בארץ כולה.³⁰ טענות דומות הועלו באיגרת האפיפיור *Redemptoris Nostri*, שבה גם הובעה דאגה באשר לעצמאותם של בתי התפילה, מרכזי החינוך ומוסדות הצדקה הקתוליים, ובעניין השמירה על זכויותיהם של הקתולים בארץ-ישראל.³¹ באיגרות הללו באו לידי ביטוי דאגותיו המרכזיות של הכס הקדוש, שיניעו את פעילויותיו הדיפלומטיות במהלך ארבעים וחמש השנים הבאות.

החשיבות המכרעת של עניינים אלו ליחסים בין הוותיקן לישראל הוחזרה היטב בהערה שהעיר לשר הבריטי בוויין סגן שר החוץ, מונסיניור מונטיני, שהפך מאוחר יותר לאפיפיור פאולוס השישי: 'הוותיקן לא יכיר בישראל, אלא אם כן תינתנה ערובות מספקות באשר לשליטה הבין-לאומית על ירושלים והמקומות הקדושים, ובאופן כללי לשמירה על הזכויות הקתוליות בארץ-ישראל'.³²

נוסף על כך ננקטו גם צעדים מעשיים יותר. בין קיץ 1948 לפברואר 1950 שלחה מועצת הרווחה הלאומית הקתולית – זרועה הסוציאלית של ההיררכיה האמריקנית – 1.3 מיליון דולרים אמריקניים כעזרה לפליטים הפלסטינים, וקתולים מרחבי העולם תרמו חמישה מיליון דולרים נוספים. ביוני 1948 ניתן למאמצים הללו ביטוי ממסדי בהתארגנותה של המשלחת האפיפיורית לארץ-ישראל.³³

28. רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 33–34, 36.

29. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 100.

30. לטקסט המלא של איגרת האפיפיור ראה: AAS, 40, 26 October 1948, pp. 433–436.

31. לטקסט המלא ראה: AAS, 41, 25 April 1949, pp. 161–164; וראה גם: H. M. Sachar,

A History of Israel, New York 1996, pp. 433–434.

32. פראוין (רומא) לבוויין, 7 ביוני 1949, מצוטט אצל קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 103.

33. שם, עמ' 100.

בעשר השנים האחרונות לכהונתו הארוכה של פיוס השנים-עשר מומשה בעקביות המדיניות שהוא היה אדריכלה. מלאכתה של המשלחת האפיפיורית הורחבה הן בישראל והן בגדה המערבית שתחת שליטת ירדן. הוותיקן אמנם המשיך להביע את חששותיו באוזני בעלות בריתו המערביות והיור אחר ירדן, אך גם יום קשר לא רשמי עם ממשלת ישראל ותמך במאמצי האמריקנים להקל את המתח הערבי-ישראלי. גם גישה זו היתה שמרנית, ומטרתה היתה לסייע לפלסטינים ולעצור התפשטות סובייטית ניכרת בעולם הערבי בלא להכעיס את ישראל ואת ארצות-הברית.

לאחר מותו של פיוס השנים-עשר ב־1958 הואטה הפעילות הדיפלומטית הגלויה של הוותיקן באזור. אף שהאפיפיור החדש, יוחנן העשרים ושלושה, היה דיפלומט ביעודו, במהלך כהונתו בת חמש השנים הוזכרה ארץ הקודש פעמיים בלבד בהתבטאויות פומביות, וגם אז בהקשר דתי רחב, אם כי מזכירו הפרטי, לוריס קאפוילה, טוען כי 'יוזמות שקטות' נמשכו.³⁴

חשובה יותר היתה גישתו של האפיפיור החדש ליהודים וליהדות. כדיפלומט באנקרה במהלך מלחמת העולם השנייה הוא עזר ליהודים להימלט מאירופה הכבושה, בין היתר גם לארץ-ישראל. בתקופה מאוחרת יותר, במהלך כהונה בפריס, נפגש עם מנהיגים יהודים, ולא פעם ביטא רגשות צער בדברו על הנרצחים בתקופת השואה. קשרים אלו וכן אישיותו הידידותית והפתוחה תרמו למתן לגיטימיות ממסדית לפעילויות הבין-דתיות, שבאותה עת כבר הפכו לחלק מהחיים הקתוליים בצפון אמריקה ובמזרח אירופה.

ייתכן שתרומתו הגדולה ביותר של יוחנן העשרים ושלושה ליחסים הדיפלומטיים בין הוותיקן לישראל היתה תרומה עקיפה - קיומה של מועצת הוותיקן השנייה ב־1962. לבד מעיסוקה בגיבוש גישה חומלת יותר כלפי העולם עסקה המועצה גם בעניין היחסים בין היהודים לקתולים, ובכך ציינה שינוי במודעות התאולוגית, שעמד להביא לתוצאות פוליטיות חשובות.

NOSTRA AETATE

נראה שלא היה עוד מסמך של מועצת הוותיקן ה-II שהיה בעל היסטוריה כה נפתלת כמו ה־Nostra Aetate - ההצהרה על היחסים עם העמים הלא-נוצריים. יחסי הגומלין המורכבים בין תאולוגיה לפוליטיקה, שהיו כרוכים בטיטה, בתיקונים ובנוסח הסופי, שיקפו את היחסים המורכבים בין היהודים לקתולים ובין ישראל לוותיקן.

את הרעיון ניסח לראשונה יוחנן העשרים ושלושה ב־1961, בהתמקדו אך ורק ביחסים בין היהודים לקתולים. במאי 1961 הוגשה טיוטה ראשונה לוועדה המרכזית של מועצת הוותיקן, שנכנעה ללחצים מצד שמרנים ומדינות ערב, וסירבה לאשרה. כדי לעקוף את המחסום הזה צורפה הטיטה להצהרה כללית יותר על איתוד העולם

34. רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 58.

הנוצרי. ואולם, זמן קצר לפני הדיון המיוחד במסמך, בישיבה השנייה (1963), התבטלה התוכנית כולה - ככל הנראה בשל כוחות שנבעו מלחץ של שמרנים ומתנגדותם של בישופים מהמזרח התיכון ושל האפיפיור החדש, פאולוס השישי, ששאפו להימנע מכל פעולה העלולה לסכן את העלייה לרגל של האפיפיור לירושלים.³⁵

כששוב עלה המסמך לסדר היום, בספטמבר 1964, היתה צורתו שונה בתכלית. במטרה להפכו למקובל יותר על העולם הערבי הורחב האמור בו וכוון לכל הדתות הלא נוצריות. גרוע מכך, הושמטו חלקים מן הפסקה המסהרת את העם היהודי מ'רצח אל', והובלט יותר נושא ההתנצרות. בעקבות זאת החלו ארגונים יהודיים - בעיקר אמריקניים - שהמסמך לא מצא חן בעיניהם להפעיל את לחצם כדי להביא לשינוי. בתגובה עמדו אבות המועצה על כך שהכוונה המקורית תושב על כנה. נוסח המסמך שאושר במאי 1965 היה מעין פשרה - הפסקה שטירה את היהודים מ'רצח אל' הובלטה, אך הושם פחות דגש על גינוי האנטישמיות. למרות תמרונים פוליטיים של הרגע האחרון, ולמרות איום בעילום שם לפוצץ את בסיליקת פטרוס הקדוש ואת המועצה אם המסמך יתקבל, אושר המסמך בהצבעה שנערכה בין ה-14 ל-15 באוקטובר ברוב של 1763 תומכים לעומת 250 מתנגדים.³⁶

נוסף על התנגדותה לרדיפות מכל סוג הביעה הכנסייה את דעתה כי אין להציג את היהודים 'ככופרים או כמקוללים על-ידי אלוהים, כאילו נבעו דעות שכאלה מכתבי הקודש'. בצטטם את פאולוס הקדוש הדגישו אבות המועצה שהעם היהודי נותר יקר מאוד לאלוהים: 'כי לא ינחם האלוהים על-מתנותיו ועל-קריאתו' (אל-הרומים 11:29).³⁷

המסמך שיקף שינוי מהותי בגישתה הרשמית של הקתוליות כלפי העם היהודי. אף שהמסמך הסופי היה מדולל במידת מה ועסק ביהדות במובן הרחב יותר, עדיין היתה בו עדות לשינוי תאולוגי עמוק. אמנם המסמך לא נגע ישירות ליחסים בין הוותיקן לישראל, אך תרומתו להתפתחותם היתה בלתי-נמנעת. בדחותה את האחריות הקולקטיבית של העם היהודי למותו של ישוע הסירה המועצה אחת ולתמיד כל התנגדות להקמתה של מדינת ישראל על בסיס תאולוגי, כביכול. נימת המסמך תרמה ליצירת אווירה שבסופו של דבר הקלה את הדיאלוג הדיפלומטי. ועם כל זאת המשיך הוותיקן לנסות לצעור בשביל הוזה ולחכיר הן בזכויות ישראל והן בזכויות הפלסטינים. בערב ההצבעה על ה'Nostra Aetate', למשל, הבטיח פאולוס השישי לכוזר איברהים עאייד, פעיל פלסטיני, שהמועצה לא תרשה לישראלים לנצל את המסמך לטובתם, ושהוא לא ישפיע לרעה על זכויותיהם הלגיטימיות של הפלסטינים.³⁸ אך כאשר הגיע פאולוס השישי לישראל כצליין הוא

35. X. Rynne. *Vatican Council II*, New York 1968, pp. 528-529.

36. שם, עמ' 303-305, 531-528.

37. הנוסח המלא של ההצהרה מצוטט אצל וילברנדס, הכנסייה והעם היהודי, עמ' 202-206.

38. R. B. Betts. *Christians in the Arab East*. Atlanta 1978, p. 159.

נפגש עם הנשיא הישראלי זלמן שזר, וסיועם של ההסתדרות הציונית העולמית, של הוועד האמריקני-יהודי ושל נציגים ישראלים בניסוח Nostra Aetate הבטיח שגם היחסים עם ישראל יתחזקו.³⁹

1967–1978: ממלחמה למלחמה

מלחמת ששת הימים, שפרצה ב־1967, הפתיעה את הוותיקן כמו את מרבית מדינות העולם. הוותיקן אך זה הצליח לייצב את מדיניותו ולהתאושש מהוויתורים שוויתר ב־1948–1949, והנה נוצרה מציאות מדינית חדשה לגמרי. מתד זכתה ישראל לשליטה על כל מקומות הפולחן הנוצריים, ובכללם אלו שבירושלים המזרחית ובגדה המערבית; המהירות שבה העבירה הכנסת את החוק לסיפוח מזרח ירושלים הבהירה שהסיכוי להסדר שונה משליטה יהודית של קבע הוא בלתי אפשרי לחלוטין. מאידך, עתה שלטה ישראל הלכה למעשה על יותר מחצי מיליון פלסטינים, ושליטתה זו תרמה להחייאת הלאומנות הערבית ועודדה את הפלסטינים לבקש שליטה על גורלם.

התוצאה היתה שמחויבותו הדיפלומטית של הוותיקן לשני הצדדים באה לידי ביטוי בפעילות אינטנסיבית יותר. ב־6 באוקטובר 1969 קיבל האפיפיור פאולוס השישי את אבא אבן, שר החוץ הישראלי, לפגישה רשמית, שאבן ראה כחיובית ביותר.⁴⁰ פחות חדי־משמעות היו תוצאותיה של הפגישה שהתקיימה ב־15 בינואר 1973 בין פאולוס השישי לבין ראש הממשלה גולדה מאיר. אף שמן הסתם שיפרה הפגישה את היחסים בין הוותיקן למדינת ישראל, אופיה ונימתה היו קשים. גולדה מאיר העלתה את נושא רצונה של ישראל בשלום ואת חששותיה מפני הטרור, ואילו האפיפיור לחץ עליה בשאלת מצבם של הפליטים ובשאלת המקומות הקדושים ואופיה האוניברסלי של ירושלים.⁴¹ בעקבות הפגישה פרסמה לשכת העיתונות של הוותיקן הצהרה, ובה נטען כי דבר לא השתנה בגישתו של הכס הקדוש כלפי ארץ הקודש או כלפי ישראל. הצהרה זו גררה בעקבותיה תגובה נועזת בעיתונות הישראלית, ועוררה את כעסה של ראש הממשלה, שבשובה ארצה ניסתה להציג את הפגישה כהצלחה גדולה.⁴²

עדות לתוויה מסוימת ביחסים בין הכס הקדוש לישראל היתה פתרונה של בעיה מקומית שהתעוררה בעקבות מכירתה של אכסניית הצליינים נוטריום דה־פרנס. הכמרים הצרפתים, חברי המסדר האסומפסיוניסטי, שאכלסו את המקום מאז 1885, מכרו את הרכוש ב־1970 לקרן הקיימת לישראל, ובכך עוררו את תגובתו הנועזת של הוותיקן, שלא ניתנה לו הזכות לאשר את המכירה. לראשונה שכרה הכנסייה עורכי

39. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 119.

40. A. Eban, *An Autobiography*, New York 1977, p. 603.

41. קומוניקט של הוותיקן שהתפרסם ב־15-16 January 1973, *L'Osservatore Romano*, מצוטט אצל רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 105-106. לדיווחה של מאיר עצמה על הפגישה

ראה: Golda Meir, *My Life*, New York 1975, pp. 392-394.

42. אירני, האפיפיורות והמזרח התיכון, עמ' 38-39; רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 107.

דין והגישה תביעה בבית-משפט ישראלי. בהסדר פשרה ב־1972 ביטלה ממשלת ישראל את המכירה הראשונה, ומכרה את הנכס לוותיקן מחדש.⁴³ העובדה שהליכים משפטיים מקובלים יכלו להתקיים, כמו גם תגובתה של ממשלת ישראל, מעידות כי הקשרים לכל הפחות הלכו והתפתחו.

עניינו הגובר של פאולוס השישי בנעשה בארץ-ישראל בא לידי ביטוי בכמה הודמנויות. ב־1 באוקטובר 1973 נחנכה אוניברסיטת בית-לחם במימון הוותיקן, במטרה מוצהרת לספק לפלסטינים מוסד קתולי על-תיכוני שימש אותם כמזכרת מן העלייה לרגל של האפיפיור ב־1964. ב־17 ביולי 1974 שלח האפיפיור תזכיר למונסיניור ג'ון ג' נול, נשיא המשלחת האפיפיורית לארץ-ישראל, ובו ציין כי הפלסטינים קרובים ללב, כיוון שיש בהם כאלה שהם ממשיכי דרכו של ישוע, וכיוון שהם עמדו בנסיגות קשים מאוד והם העם של ארץ הקודש.⁴⁴ באיגרת זו, בפעם הראשונה, כינה הכס הקדוש את הפלסטינים 'עם' ולא סתם 'פליטים'. האיגרת אמנם הופצה רק בחוגי הכנסייה, אך נראה כי היה בה ניסיון להפריך את ההכחשה המפורסמת של ראש הממשלה גולדה מאיר, שטענה כי אין עם פלסטיני.

ואולם, כעבור שבועות אחדים מצא עצמו הוותיקן במצב מסובך יותר. ב־18 באוגוסט עצרו כוחות הביטחון הישראליים את נציג הפטריארך היווני-קתולי בירושלים, הארכיבישוף הילריון קאפוצי, והוא הואשם באספקת נשק לארגון הטרור הבלתי חוקי אש"ף ובקשירת קשר עמו. קאפוצי נשפט במשפט צבאי, שאת סמכותו המשפטית סירב לקבל, ונגזרה עליו תקופת מאסר של 12 שנה. בתגובתו הרשמית שיבח הוותיקן את מנהיגותו הקודמת של קאפוצי בכנסייה המלכית (היוונית-קתולית), וציין כי גזר הדין רק יגביר את המתת 'באזור שבו [...] שלום צודק רחוק עדיין'.⁴⁵ דברים אלו עוררו תגובה ישראלית נועזת.

גורם נוסף שסיבך את המצב היה חוסר יציבות גובר והולך בלבנון. כבר ביולי 1974 פנו הבישופים הלבנוניים בקריאה נרגשת לבישופי העולם וביקשו את התערבותם, בטענה שרק פתרון צודק לבעיה הפלסטינית ישיב על כנו את שיווי המשקל הלאומי.⁴⁶ ואולם, פחות משנה לאחר מכן התמתנה עמדתם, והם טענו כי עשו את מיטב יכולתם למען הפלסטינים – מעין עונש מרומז על תמיכתם של אלה האחרונים באינטרסים אסלאמיים.⁴⁷

בסינותיהם של הקתולים המרוגזים המיליטנטים לגרור את הוותיקן אל העימות לצד הפלנגות נכשלו. בין 1975 ל־1980 שלח הוותיקן ארבע משלחות דיפלומטיות ללבנון, אך הצלחתן היתה מועטה.⁴⁸ בדרך-כלל הנחו את הוותיקן שלושה עקרונות

43. אירני, האפיפיורות והמזרח התיכון, עמ' 93–95.

44. ראה: קרוין, מדיניות הוותיקן, עמ' 138.

45. 1974 December 11, *L'Osservatore Romano*, מצוטט אצל רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 115.

46. הנוסח המלא של המכתב מצוטט אצל רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 137–142.

47. שם, עמ' 143–145.

48. אירני, האפיפיורות והמזרח התיכון, עמ' 118–141.

חשובים: שהעומות לא יכשיל דיאלוג מוסלמי-נוצרי, שהתנהגותם של נוצרים קיצוניים לא תורשה לסכן את נוסחת הדו-קיום, שבאה לידי ביטוי באמנה הלאומית ב-1943, ושפליטים פלסטינים לא ימשיכו ליפול קורבן לאי-צדק נוסף בעקבות המלחמה.⁴⁹ מומחה ותיוקן אחד העיר כי כמה מבני שיחו הישראלים לא יכלו להבין כיצד נמנע הכס הקדוש מלתמוך בפלנגות אף שאנשיהן היו שותפים לאמונתו הדתית. הם לא היו מסוגלים להבין כי מחויבותה של הכנסייה לנושאים של צדק גדולה יותר ממחויבותה לנאמנויות שבטיות.⁵⁰ ואולם, הוותיקן שב ואימץ עמדה ניטרלית: הוא חשש מתוצאות העומות יותר משראג לשורשיו האידאולוגיים, וניסה בזהירות לוודא שהדאגה לזכויות הפלסטינים אינה מעידה על הסכמה לפעולותיו של אש"ף בלבנון. בעקבות מלחמת האזרחים בלבנון גברה מאוד דאגתו של הוותיקן לנעשה באזור. בנאום שמצוטט לעתים רחוקות בלבד, נאום שנשא פאולוס השישי במועצת הקרדינלים בחג המולד, ניצל האפיפיור את ההזדמנות כדי לפנות ישירות אל ישראל: 'אף שאנו מודעים לטרגדיות הלא רחוקות, עדיין, שהובילו את העם היהודי לבקש מקלט בטוח במדינה ריבונית ועצמאית משלו, ודווקא מפני שאנו מודעים לכך, היינו רוצים לבקש מבניו של העם הזה להכיר בזכויותיו ובשאיפותיו הלגיטימיות של עם אחר, שסבל גם הוא זמן רב, העם הפלסטיני'.⁵¹

הנאום הזה הוא בעל חשיבות מפתח, שכן לראשונה בתולדות הכנסייה הוכרו בו השאיפות הציוניות ומדינת ישראל באופן ישיר, ובו בזמן הושוו למטרות פלסטיניות מקבילות. המסר האפיפיורי הבהיר את מה שהפך למגמה עיקרית במדיניות הוותיקן: רצון להכיר בלגיטימיות הצורך - הן של הישראלים והן של הפלסטינים - במעמד של מדינה.

בעוד המצב בלבנון ממשיך להכעיס הן דיפלומטים ישראלים והן דיפלומטים בוותיקן, זכו יוזמות חדשות לשלום לתמיכת הכס הקדוש. עם סופה 'הזמני' של מלחמת האזרחים בלבנון, ב-1976, השתכנע הוותיקן ששלום כולל, שבמסגרתו מוקדשת תשומת לב מיוחדת למצבם של הפלסטינים, הכרחי לאינטרסים שלו. היוזמה שהביאה את סאדאת לירושלים ב-1977 זכתה לתמיכתו החמה. חיזוק לעמדותיו בעניין העומות הערבי-ישראלי והבעיה הפלסטינית מצא הכס הקדוש אצל אנשי ממשל קרטר, שהפעילו על שני הצדדים לחץ ניכר למציאת פתרון.⁵²

העידן של יוחנן פאולוס השני

בחירתו של הקרדינל הפולני קרול וויטילה (Wojtyla) לאפיפיורות ב-1978 ציינה נקודת מפנה ביחסים שבין הוותיקן לישראל. שלא כקודמיו במאה ה-20, וויטילה לא

49. שם, עמ' 102.

50. על-פי שיחת טלפון עם דוד יגר, 25 ביולי 1996.

51. AAS, 68, 24 February 1976, p. 134.

52. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 143-144.

צמח מבין שורותיו של השירות הדיפלומטי, וקריירת המנהיגות שלו בארצות הגוש הסובייטי לא הכינה אותו לעיסוק בגאופוליטיקה של המזרח התיכון. ואולם, רקע של קשר מתמשך עם היהדות משחר ילדותו העניק לו כמה וכמה נסיונות ייחודיים שבהם לא התנסה איש מקודמיו בתפקיד הקדוש.

בוואדוביץ', העיר שבה גדל יוחנן פאולוס השני, היה שיעור היהודים באוכלוסייה 20 או 30 אחוזים. לאחר מות אמו שכרו קרול ואביו את דירתם מסוחר יהודי מקומי. וויטילה למד עם יהודים בבית הספר המקומי ולעתים שיחק בקבוצת הכדורגל של בית הספר התיכון היהודי. ישראלית, לשעבר תושבת ואדוביץ', ציינה כי משפחת וויטילה היתה המשפחה הקתולית היחידה שהכירה שהיתה משוחררת לחלוטין מדעות אנטישמיות.⁵³

השפעה אינטלקטואלית מכרעת על מחשבתו של קרול וויטילה היתה למשנתו של המחזאי והפילוסוף הפולני צ'יפריאן נורויד, שהעריך את היהודים על תרבותם והתנגד לרדיפתם.⁵⁴ יתרה מזו, מאחר שוויטילה חי בתקופת הכיבוש הנאצי, היתה היכרותו עם נושא השואה אישית מאוד. לכל הנסיונות הללו היתה השפעה על היחסים בין הכנסייה לבין העם היהודי ומדינת ישראל.

בתחילה היתה מדיניותו המזרח-תיכונית של יוחנן פאולוס השני במידה רבה המשכה של המדיניות שזם פאולוס השישי. ב־25 במרס 1979 פרסם האפיפיור הצהרת תמיכה בהסכם השלום הישראלי-מצרי, שהיה אמור להיחתם ביום המחרת. מיד לאחר מכן, ב־23 באפריל, נפגש עם יוסף צ'יגובר, מנכ"ל משרד החוץ הישראלי. העובדה שלשם כך ביטל את פגישתו עם אליאס פרג', ראש העירייה האורתודוקסית של בית-לחם, נראתה כמעידה על נקודת שפל ביחסים בין הפלסטינים לוותיקן.⁵⁵

הסימן הראשון לכך שהאפיפיור החדש מגבש מדיניות מזרח-תיכונית משלו היה נאומו במליאת האו"ם ב־2 באוקטובר 1979. בנאום זה הכיר האפיפיור בהצלחתם של הסכמי קמפ-דיוויד, אך הוסיף והדגיש ששלום באזור יושג רק עם פתרון של הבעיה הפלסטינית. הוא גם טען להבטחת שלמותה הטריטוריאלית של לבנון ולמתן מעמד מיוחד לירושלים.⁵⁶

הצהרתו הברורה ביותר בנושא המזרח התיכון היתה במהלך דרשה שנשא ב־5 באוקטובר 1980 באוטןנטו שבאיטליה. באוגוסט הועבר בכנסת החוק בעניין סיפוח ירושלים והכרזתה כבירת ישראל. מעשה זה אכזב עמוקות את הכס הקדוש, ובנאומו הציג יוחנן פאולוס השני את עמדתו בנושא. הוא טען כי בעקבות הניסיון הטרגי של השואה הקים העם היהודי כתוצאה מובנת את מדינת ישראל, פעולה שדרדרה את 'המצב הכאוב' של העם הפלסטיני, והביע את תקוותו שיווצר דיאלוג בין שלוש

53. T. Szulc, *Pope John Paul II*, New York 1995, pp. 61-71 [להלן: שולץ, האפיפיור

יוחנן פאולוס השני]

54. שם, עמ' 40-41.

55. קרויץ, מדיניות הוותיקן, עמ' 152-153.

56. שם, עמ' 154.

הדתות המונותאיסטיות הגדולות, ושיירושלים תהפוך ל'מוקד המשותף' שלהן.⁵⁷ בינתיים הואצה הפעילות הדיפלומטית של הוותיקן, שהתבטאה בעיקר בקשרים עם מדינות ערביות מתונות. ב־1981 וב־1982 נפגש האפיפיור עם פארוק קדומי, 'שר החוץ' של אש"ף, ועם שר החוץ הישראלי יצחק שמיר. מעט לאחר פלישתה של ישראל לדרום לבנון ב־1982 שלח האפיפיור מסר לנשיא הישראלי יצחק נבון, וביקש אכיפה מידית של הפסקת אש וצדק עבור כל הצדדים.⁵⁸ לאחר מכן, בנאום פומבי ב־29 ביולי, הצהיר האפיפיור שלפלסטינים יש זכות למולדת, וב־15 בספטמבר נפגש עם יאסר ערפאת. בחזית הישראלית, ב־5 ביולי 1981, הגיע הכס הקדוש להסכם עם ממשלת ישראל ובו נקבע כי זכותה של הכנסייה להפעיל מורי דרך שדירכו את צלייניה הבאים לארץ. הסכם זה היה בסיס חשוב למשאומתן שהתנהל אחר כך בין שתי המדינות ולתמיכה מתמשכת ביחסים ביניהן.⁵⁹

אולם ההצהרה הברורה ביותר של יוחנן פאולוס השני בעניין המזרח התיכון נמסרה באיגרתו מ־20 באפריל 1984 - Redemptionis Anno - באיגרת, שהופצה ביום שישי הטוב, הזכיר האפיפיור את חשיבותה של ירושלים ליהודים, למוסלמים ולנוצרים כאחד, וקרא לפתרון צודק לתביעות היריבות עליה, 'אשר יובטח באמצעות חוק מיוחד עם ערביות בין-לאומיות'. בהרחיבו את היריעה שב והרגיש האפיפיור את זכותם של העם היהודי והעם הפלסטיני למולדת, ואת זכותה של לבנון לחיים של יציבות ושל שלום.⁶⁰ ההבדלים בין עמדותיו של הוותיקן לאלה של ישראל התחווירו בפברואר 1985, בפגישה בין האפיפיור לבין שמעון פרס, ראש הממשלה, שבה חזר פרס ואמר כי אין מקום למשאומתן על שאלת מעמדה של ירושלים כבירתה המאוחדת של ישראל.⁶¹

את מדיניותו של הוותיקן במחצית העשור הבא עיצבו כמה וכמה אירועים. ב־26 בנובמבר 1984 שלחו עשרים ושישה חברי קונגרס אמריקנים, קתולים ויהודים, מכתב ליוחנן פאולוס השני, ובו ניסו להשפיע עליו לכונן יחסים דיפלומטיים עם המדינה היהודית, אך נראה שניסיון זה השיג תוצאה הפוכה לזו שאליה התכוונו.⁶² שנה לאחר מכן הופצה סדרה נוספת של הנחיות ליישום ה־Nostra Aetate. בהנחיות אלה אמנם שב והודגש הבסיס המשותף שמעניקה הברית הישנה ליהודים ולקתולים כאחד, וגוונה מחדש השימוש בטיעון של 'רצח אל' כהצדקה לאנטישמיות, אך עם זאת נשללה בהן כל הצדקה עליונה להקמתה של מדינת ישראל, 'שיש לראותה לא מנקודת מבט שהיא עצמה דתית, אלא בהתייחסותה למושגי היסוד של החוק הבין-לאומי'.⁶³

57. John Paul II, *Spiritual Pilgrimage*, New York 1995, pp. 12-13 [להלן: יוחנן פאולוס השני, צליינות רוחנית].

58. רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 197.

59. על-פי שיחת טלפון עם דוד יגר, 25 ביולי 1996.

60. יוחנן פאולוס השני, צליינות רוחנית, עמ' 33-37.

61. רוקה, בעיית פלסטינה, עמ' 205.

62. אירני, האפיפיורות והמזרח התיכון, עמ' 24-25.

63. 'Notes on the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Catholic Church', no. 33. הנוסח המלא מצוי אצל וילברנדס, הכנסייה והעם היהודי, עמ' 226-239.

חשיבות גדולה היתה גם לפרוץ האינתיפאדה, ההתקוממות הפלסטינית, בדצמבר 1987. שוב התמקדה דעת הקהל העולמית בבעיה הפלסטינית בלבד, וישראל איבדה תמיכה דיפלומטית. עוד לפני כן באותה שנה ביקר בישראל הקרדינל ג'ון אוקונור מניו-יורק בתוקף תפקידו כנשיא איגוד הרווחה הקתולי במזרח הקרוב. כוונתו לפגוש נציגים ישראלים רשמיים בירושלים עוררה אי שביעות רצון בכס הקדוש, והוותיקן שכנע אותו לבטל את הפגישות. עובדה זו, כמו גם הצהרות פרו-פלסטיניות שנשא הקרדינל, עוררו חוסר שביעות רצון בקרב ישראלים ובקרב יהודים אמריקנים.⁶⁴ לאומנות גוברת ובשלות גדלה והולכת של הכנסייה הפלסטינית תרמו, כנראה, לכך שהוותיקן מינה את מישל סבח לפטריארך הפלסטיני במסדר הלטיני של ירושלים, תפקיד שמילאו עד אז רק איטלקים. סבח הפך לוחם נמרץ למען קידום העניין הפלסטיני בוותיקן ובהוגים קתוליים עולמיים. פגישה שנייה בין ערפאת ליוחנן פאולוס השני באותה שנה אישרה את תמיכתו הבלתי ישירה של הכס הקדוש בזכויות הפלסטינים.

הדרך אל הסכם היסוד

בתחילת שנות התשעים השתנתה האקולוגיה המדינית בדרכים שהובילו ליוזמות דיפלומטיות חדשות בין הכס הקדוש לבין ישראל. בעקבות הקמת הקואליציה של מדינות מערביות וערביות בזמן מלחמת המפרץ ב-1991 נוצרו קשרים חדשים, ותגובתה המאופקת של ישראל לנוכח התקפות הסקאדים העיראקיים הביאה להתחממות היחסים בינה לבין ארצות-הברית. מלחמת המפרץ אף חיזקה את רצונו של הוותיקן לקדם את השלום, כפי שעולה מהנאום שנשא האפיפיור ב-30 באפריל, בפגישה הבין-דתית סנט-אגידיו.⁶⁵ פתיחת ועידת השלום במדריד בחודש אוקטובר קידמה אף היא את נושא השלום, ויצרה אווירה פוליטית שאפשרה לכס הקדוש לקדם את מגעיו הדיפלומטיים עם ישראל. הקרדינל סודאנו, שר החוץ של הוותיקן, הביע את הכרת הוותיקן במצב זה בפגישות עם ג'יימס בייקר, שר החוץ האמריקני, ועם תומס מילידי, השגריר האמריקני בוותיקן.⁶⁶

גם ממשלת הליכוד הישראלית קידמה את התהליך. קודם לכן עמדה ישראל על כך שקיום יחסים דיפלומטיים הוא תנאי מוקדם לניהול משאומתן מהותי, אולם עתה היו היחסים הדיפלומטיים מרכיב אחד במשאומתן מקיף יותר, וכינונם הפך לחלק מן הפעילות הדיפלומטית המתרחבת והולכת של שר החוץ דוד לוי.⁶⁷ מפתח נוסף לקידום התהליך היה מינויו של אבי פזנר, דיפלומט ותיק ששימש יועץ מיוחד לשמיר, לשגריר איטליה בנובמבר 1991.

64. ראה: *Jerusalem Post*, 31 January 1987.

65. John Paul II, 'Address to Participants in Sant-Egidio Interreligious Meeting', *Spiritual Pilgrimage*, pp. 147-148.

66. T. P. Melady, 'Vatican-Israel Link: How the U.S. Helped', *Crisis*, 12 (March 1994), p. 9. [להלן: מילידי, 'קשר ותיקן-ישראל'].

67. על-פי שיחת טלפון עם דוד יגר, 25 ביולי 1996.

לפני שמסר פזנר את כתב אמנתו לממשלת איטליה הזמין אותו השגריר האיטלקי לארוחת צהריים בוותיקן, שבה השתתף גם מונסיניור לואיג'י גאטי, דיפלומט שהתמחה בנושאי המזרח התיכון. לאחר מכן, בתחילת 1992, נפגש פזנר עם סודאנו ועם הארכיבישוף טאורן, שר החוץ. ב־8 בינואר 1992 נפגש האפיפיור עם אוקונור, שסיים שליחות נוספת במזרח התיכון והמליץ כי הכס הקדוש יתקדם לקראת כינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל.⁶⁸ ב־11 בינואר, בנאום לפני דיפלומטים המשרתים בכס הקדוש, שב האפיפיור והציג את חזונו לשלום אזורי, וציין כי הוא מקנה 'חשיבות רבה לקיום דיאלוג בין יהודים, נוצרים ומוסלמים'.⁶⁹

בינתיים הבהיר פזנר כי הוא יקדם בברכה הזדמנות להציג באוזני האפיפיור את עמדתו בנושא כינון יחסים דיפלומטיים בין הוותיקן לישראל. ב־26 באפריל 1992 קיבל יוחנן פאולוס השני את פזנר ואת רעייתו לשיחה פרטית, ובסיומה השתכנע הדיפלומט הישראלי שהאפיפיור אכן מתכוון לכונן יחסים דיפלומטיים עם ישראל.⁷⁰ ב־29 ביולי הכריזו הכס הקדוש ומדינת ישראל על הקמת ועדה דו־צדדית כמבנה רשמי בתחילת דרך שתוביל לנרמול היחסים.⁷¹

החתימה על הסכם אוסלו השני, ב־13 בספטמבר 1993, על־ידי ממשלת העבודה החדשה עזרה לקידום המשאומתן עם הוותיקן. עדות נוספת להתחממות היחסים היתה הרצון שהביע הרב האשכנזי הראשי, מאיר לאו, לפגוש ביוחנן פאולוס השני בספטמבר. ב־30 בדצמבר 1993 נחתם הסכם היסוד בין הכס הקדוש למדינת ישראל.

הסכם היסוד ותוצאותיו

בחגיגת תוכנו של הסכם היסוד מראה על מיוזגם של הנושאים התאולוגיים והדיפלומטיים שאפיינו את היחסים בין הוותיקן לישראל. המבוא מכיר ב'אופיים הייחודי של היחסים בין הכנסייה הקתולית לבין העם היהודי ושל התהליך ההיסטורי של פיוס וצמיחה בהבנה וידידות הדדית [...]'.⁷² בסעיפים אחדים מאשרים שני הצדדים את מחויבותם לחופש הדת והמצפון ולקידום השלום, ושוללים אנטישמיות וגזענות.⁷³

עם זאת, כפי שציין חבר בוועדה הדו־צדדית, המסמך הוא לכל היותר חווה ידידות - הסכם בין הכס הקדוש לבין מדינה, שנערך בכוונה להבטיח את זכויותיה של הכנסייה באותה מדינה. לפיכך, חשיבותו העיקרית של 'הסכם היסוד' עבור הכס

68. מילידי, 'קשר ותיקן-ישראל', עמ' 10.

69. Jahn Paul II, 'Address to the Diplomatic Corps Accredited to the Holy See', *Spiritual Pilgrimage*, p. 162.

70. לדיווח על הטיסה ל'הסכם היסוד' ראה: שולץ, האפיפיור יוחנן פאולוס השני, עמ' 453-449.

71. מצוטט אצל מילידי, 'קשר ותיקן-ישראל', עמ' 10.

72. 'Fundamental Agreement Between the Holy See and the State of Israel', Jerusalem 1993, p. 1. [להלן: 'הסכם יסוד'].

73. ראה שם, מאמרים 1, 2, עמ' 2-1, 4.

הקדוש היתה בכך שהבטיח באופן חוקי את חירותה ואת בטחונה של הכנסייה בישראל.⁷⁴ אלו מובטחים בסעיפים העוסקים בזכויותיהם של מוסדות חינוך, בריאות ותקשורת שממנת הכנסייה, בשמירת הסטטוס-קוו של המקומות הקדושים למוסדות הקתוליים, ובעידוד צליינות.⁷⁵ הכס הקדוש העניק יחסים דיפלומטיים תמורת ערבויות חוקיות.

ואולם, אמירת דברים אלו אין פירושה התעלמות ממשמעותם של הרבדים הרבים של ההסכם. אלו באים לידי ביטוי ברור בנאומו של האפיפיור יוחנן פאולוס השני ובנאום התשובה של השגריר הישראלי החדש, שמואל הדס, שנשא השניים ב־29 בספטמבר 1994. האפיפיור אמנם פתח את נאומו בהזכירו את היחסים בין ישראל לוותיקן ובין שלטונות ישראל למוסדות הכנסייתיים בארץ הקודש, אך בהמשך דיבר על הנושאים המוכרים של שלום במזרח התיכון, ערבויות בין-לאומיות לירושלים ודיאלוג קתולי-יהודי.⁷⁶ בדברי תשובתו אישר הדס כי ישראל מכירה במהויבותה לכבד את זכויות המוסדות הקתוליים ואת המקומות הקדושים ולשתף פעולה במאמצים להשגת שלום. עם זאת, במידה רבה להדהים חפץ נאומו את הסכם היסוד כ'ממד חדש ובונה להביא בו יחדיו דיאלוג בין הכנסייה הקתולית לעם היהודי'.⁷⁷ תשומת לב רבה הוקדשה בנאום להצהרותיו של האפיפיור על הדיאלוג היהודי-קתולי, לאירועים כמו ביקורו בבית הכנסת ברומא ומתן חסותו לקונצרט השואה, ולצורך ההדדי ללחום באנטישמיות.

שני הנאומים מצביעים על השוני בדרך שבה ראה כל אחד מן הצדדים את היחסים עם הצד האחר. לעומת נאומו של האפיפיור, שבו מודגשים יסודות הן של דאגה תאולוגית (למשל לשלום ולצדק וליחסים בין-דתיים) והן של דאגה דיפלומטית (למשל ליחסים בין מוסדות קתוליים לפקידים ישראלים), בנאומו של השגריר הישראלי ניכרת נטייה ברורה להדגיש את חשיבותו ההיסטורית-תאולוגית של ההסכם. אף שבשני הנאומים ניתן למצוא סממנים של מדיניות תאולוגית ומסורתית, נראה כי מדינת ישראל רואה את היחסים עם הכס הקדוש באור תאולוגי-דתי יותר. בהצהרות חדשות יותר של האפיפיור באות לידי ביטוי דאגות דומות לעניינים הדיפלומטיים. ב־1994, בנאומו באוונז דיפלומטים המוצבים בכס הקדוש, תיאר יוחנן פאולוס השני את מטרת ההסכם: 'להבטיח לכנסייה הקתולית בארץ הזאת תנאים לקיום נורמלי', והוסיף כי היחסים החדשים יעזרו גם 'לחזק את השאיפה לשלום ולצדק'.⁷⁸ לא מכבר, בנאום דיפלומטי שנשא ב־1996, התמקד האפיפיור בשאלות של

74. על-פי שיחת טלפון עם דוד יגר, 25 ביולי 1996.

75. 'הסכם יסוד', מאמרים 3-5, עמ' 2-3.

76. John Paul II, 'Address to the First Ambassador of Israel to the Holy Sec', *Spiritual Pilgrimage*, pp. 191-194.

77. S. Hadas, 'Reply of Ambassador Hadas', in: *Spiritual Pilgrimage*, p. 196.

78. John Paul II, '1994 Address to the Diplomats Corps: Rome', *Spiritual Pilgrimage*, pp. 181-182.

צדק, קידם בברכה נציג פלסטיני שהגיע לכס הקדוש, והביע תקווה שבמהלך השנה יתנהל משא-ומתן סופי על מעמדם של השטחים הכבושים. האפיפיור אף שב וביקש פתרון בין-לאומי לבעייתה הייחודית של ירושלים.⁷⁹

מהסכם יסוד אל 'האישיות המשפטית'

מאז חתימת הסכם היסוד וחילופי השגרירים בשנה שלאחר מכן השפיעו אירועים שהתרחשו הן בישראל והן בכנסייה הקתולית על היחסים בין שתי המדינות. רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב-1995 ועלייתה לשלטון של ממשלת הקואליציה הימנית בראשות בנימין נתניהו הטביעו את רישומם על היחסים בין ישראל לכס הקדוש.⁸⁰ בהתחשב במחויבותו של הכס הקדוש לזכויות הפלסטינים, אין פלא שהוותיקן הגיב בחומרה להסגות גבול ברורות, בציינו בפרוטרוט את תנאיו של הסכם היסוד. כך, בעקבות הסגר שהוטל על השטחים הכבושים לאחר התקפת המחבלים בקיץ 1997, פרסם שגרירו של האפיפיור גינוי שבו הביע דאגה לנוכח הסבל שנגרם, אך גם ציטט בדיוקנות את הסעיף בהסכם היסוד המתיר מעבר חופשי של עולי רגל למקומות הקדושים, ובכלל זה לכנסיית המולד בבית-לחם, כסיבה למחאה.⁸¹

המתחים ניכרו בכידור כבר בעת הפגישה הראשונה בין נתניהו ליוחנן פאולוס השני, בפברואר 1997. עוד לפני הפגישה ציין ראש הממשלה הישראלי כי ישוב ויצג לפני האפיפיור את עמדתה של מדינת ישראל בנוגע למעמדה הבלתי מעורער של ירושלים המאוחדת תחת שלטון ישראלי. בפגישה עצמה לחץ האפיפיור על נתניהו לקדם את תהליך השלום, כמו גם את המשא-ומתן המתמשך שקבע הסכם היסוד.⁸² דאגות אלו של הוותיקן גברו בשל היעדר תוצאות דיפלומטיות שלוש שנים לאחר חתימתו של הסכם היסוד.

דאגתו של האפיפיור לנוכח המדיניות הישראלית הובהרה גם בהזמנויות אחרות. באפריל 1997, כאשר הציג אהרון לופז, השגריר הישראלי החדש בוותיקן, את כתב אמנתו, הביע יוחנן פאולוס השני את 'דאגתו העמוקה' בשל 'הגברת המתחים במצב

79. John Paul II, 'International Laws' True Meaning', *Origins*, 26 (25 January 1996), pp. 516-527.

80. בריאיון ב-1996 הודה שמואל הדס, השגריר הישראלי בוותיקן, כי היה שינוי ב'שיטה' של המשא-ומתן עם הפלסטינים בהשוואה לזו של הממשלה הקודמת והבהיר את העמדה הישראלית בקשר לירושלים. ראה: G. Cubeddu, 'Jerusalem the Open. In Part', *Thirty Days*, September 1996 [<http://www.uni.net/30giorni/storico/9609/corrente/3a9609us.htm>].

81. 'Papal nuncio condemns Bethlehem blockade', *Catholic World News*, 28 August 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=5668>].

82. 'Israeli Prime Minister to Tell Pope: No Change on United Jerusalem', *Catholic World News*, 28 January 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=4140>]; 'Pope Meets Israeli Leader', *Catholic World News*, 3 February 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=4183>].

שהיה מלכתחילה עדין והפכפך, כרמז לדעיכתו של הסכם אוסלו.⁸³ מסע של האפיפיור ללבנון בחדש שלאחר מכן שימש גם הוא הזדמנות לטעון כי ההתערבות הזרה חייבת להסתיים. יוחנן פאולוס השני רמז לנוכחות של יחידות סוריות בלבנון ואף דיבר על 'הכיבוש המאיים של דרום לבנון'. כדי שהארץ תפרח, טען בכמה הזדמנויות, היא חייבת לשוב ולהשיג ריבונות טריטוריאלית.⁸⁴

אירועים שהתרחשו לאחרונה בכנסייה השפיעו גם הם על היחסים בין היהודים לקתולים. באזכרות שנערכו ב־1995 לציון המישים שנה לשחרור מחנות הריכוז באושוויץ ובאשוויץ־בירקנאו נישאו הצהרות מפי בישופים קתולים גרמנים ופולנים. הבישופים הגרמנים הכירו בכשלונם של הקתולים לקום נגד הרדיפה הגזענית של הנאצים, והודו כי הכנסייה 'גם היא חוטאת וזקוקה לשינוי'.⁸⁵ לעומתם, הבישופים הפולנים לא הרחיקו לכת עד כדי האשמת הכנסייה עצמה, והתאמצו מאוד להוכיח שלעמים תכופות היו הם הקורבנות ולא השותפים לדבר עברה באושוויץ. עם זאת הודו אותם בישופים כי 'היו בין הקתולים שבדרכים מסוימות תרמו למותם של יהודים'.⁸⁶

ההצהרה הדרמטית והברורה ביותר היתה 'הצהרת החרטה' של הבישופים הצרפתים ב־1997. ליד המקום שבו היה בעבר מחנה המעבר דרנסי, באזכרה למלאות 57 שנה לחקיקת חוקי הגזע האנטישמיים בממשלת וישי, הודו הבישופים כי האנטישמיות, ששורשיה נעוצים בחינוך הקתולי הפופולרי, היתה הגורם המרכזי לאדישות שהופגנה לנוכח רדיפתם וסבלותיהם של היהודים. במילים ברורות יותר הם הודו כי 'בעלי הסמכות בכנסייה [...] נותרו תקועים בציות למוסכמות, והירות, והימנעות [...] אנו מתוודים על החטא הזה. אנחנו מתחננים למחילתו של אלוהים, ואנחנו מבקשים מהעם היהודי לשמוע את מילות החרטה שלנו'.⁸⁷

הצהרות אלו תרמו להכנת הבמה לסמינר 'שורשי האנטי־יהדות בסביבה הנוצרית', שהתקיים בחסותו של הכס הקדוש בין 30 באוקטובר ל־1 בנובמבר 1997. שישים תאולוגים שייצגו כמה וכמה כתות השתתפו במה שכינה האפיפיור 'כחינה מצפונית' הכרחית להכנה הנוצרית לקראת המילניום. יוחנן פאולוס השני אמנם גינה את הפירושים 'המוטעים והלא צודקים' של הברית החדשה שהביאו לרדיפתם של

83. 'Pope Meets New Israeli Ambassador', *Catholic World News*, 10 April 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=4704>]

84. 'Pope Stresses Lebanon's Sovereignty', *Catholic World News*, 12 May 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=4930>]; 'Pope Happy with Lebanon Visit', *Catholic World News*, 14 May 1997 [<http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm?RefNum=4952>]

85. 'Opportunity to Re-examine Relationships with the Jews', *Origins*, 25 (16 February 1995), pp. 585-586

86. 'The Victims of Nazi Ideology', *Origins*, 25 (16 February 1995), p. 588

87. 'French Bishops' Declaration of Repentance', *Origins*, 27 (16 October 1997), pp. 302-305

היהודים, אך לא הביע התנצלות ישירה – אף שהיו מי שציפו לשמוע התנצלות כזו.⁸⁸ גישה זו, שאכזבה יהודים רבים, עלתה בקנה אחד עם השקפתו, שאמנם היו קתולים וקהילות קתוליות מקומיות שנקטו עמדות אנטישמיות בעבר, אך הכנסייה הרשמית עצמה לא נקטה עמדות כאלה. השקפה זו עשויה להסביר את הערתו הסתומה משהו לעיתונאים במטוסו בדרכו לברזיל ב-1997: האפיפיור הביע את דעתו כי 'מעניין' שתמיד מצפים מהכנסייה הרומית הקתולית ומהאפיפיור לבקש מחילה על השואה, בעוד עמים אחרים נותרו בשתיקתם.⁸⁹

כותרת הכנס מדגישה אף היא את ההפרדה הקבועה שמפרידים האפיפיור וכמה תאולוגים רומים קתולים בין המושגים 'אנטי-יהדות' ל'אנטישמיות'. הראשון נתפס כגישה המבוססת על הבנות תאולוגיות, ואילו את השני נוטים להסביר כתופעה רחבה וחברתית בעיקרה. נראה כי משמעותה של הבחנה זו בנאומים דתיים-קתוליים גדולה יותר מאשר בנאומים דתיים יהודיים, מה שמסביר את חוסר שביעות הרצון מנאומו של האפיפיור שהביעו פרשנים כמו יצחק מינרבי בהארץ.⁹⁰ אופיו הנוצרי-תאולוגי של הכנס עשוי גם להסביר מדוע לא הוזמנו אליו משתתפים יהודים, למורת רוחם של מנהיגי הקהילה היהודית באיטליה ושל רבים אחרים.⁹¹

המסמך 'אנחנו זוכרים: הרהור על השואה', שהופץ ב-16 במרס 1998 על-ידי מועצת הכנסייה ליחסים עם היהודים, היה המשך נאמן להתבטאויותיו הקודמות של יוחנן פאולוס השני בנושא השואה והיחסים בין הדת הקתולית לעם היהודי. מחד, המסמך מבטא הכרה בסבל האדיר שהסבה השואה ומקשר אותה מבחינה היסטורית לביטויי האנטישמיות שהיו באירופה מאז תחילת העידן הנוצרי; מחבריו מודים כי 'ההתנגדות הרוחנית והפעולה המעשית של נוצרים אחרים לא היו מה שניתן לצפות מההולכים בדרכו של ישוע', ומביעים חרטה רשמית על כשלונם של 'בניה ובנותיה של הנצרות בכל גיל'. מאידך דן המסמך אך ורק בחטאיהם של הנוצרים כפרטים, ונמנע מלהודות בכל אחריות שהיא מצד מוסדות הכנסייה. כמו כן, בדרך אופיינית, עושים הכותבים מאמצים מיוחדים להגן על מעשיו של פיוס השנים-עשר במהלך מלחמת העולם השנייה.⁹²

כצפוי, התגובות הראשונות לתוכנו של המסמך היו מעורבות. לפחות מומחה אמריקני אחד ומומחים קתולים לרוב ראו בו ביטוי לדחיית האנטישמיות וזיומה

88. C. Bohlen, 'Pope Ties "Unjust" Teachings to Anti-Semitism', *New York Times*, 1 November 1997, p. 6

89. 'Pope Suggests Catholics Singled Out', *Chicago Tribune*, 30 October 1997, p. N4

90. 'מינרבי', 'סיהור הזכרון', הארץ, 6 בנובמבר 1997.

91. 'Vatican Criticized for Excluding Jews at Anti-Semitism Talks', *Los Angeles Times*, 25 October 1998, p. A4

92. Cf. 'We Remember: A Reflection on the Holocaust', *New York Times*, 17 March 1998, p. A10

חשובה של הכנסייה.⁹³ מרבית הפרשנים, ופרשנים ישראלים בפרט, ראו בו מסמך מאכזב לאור העובדה שלא היו בו לא הודאה באשמתה של הכנסייה עצמה ולא התנצלות כלשהי על הימנעותו הברורה של האפיפיור מפעולה.

הארץ התעקש שהטלת האשמה על הקתולים ככלל ולא על המנהיגים הרוחניים עצמם אין בה די.⁹⁴ גם הרב האשכנזי הראשי, הרב ישראל לאו, הודיע בגלוי כי הוא רואה את המסמך כ'מעט מדי, מאוחר מדי', ובמיוחד הביע את צערו על הניסיון לזכות מאשמה את האפיפיור פיוס השנים-עשר.⁹⁵

בהקשרים הפוליטיים והדתיים האלה אושר לבסוף פומבית 'הסכם האישיות המשפטית' בין מדינת ישראל לבין הכס הקדוש. חודשים מעטים קודם לכן הביע אחד מנציגי הוותיקן את דעתו כי ספק אם המסמך אמנם ייחתם בעתיד הקרוב, וציין כי המשאומתן על 'הסכם האישיות המשפטית' הסתיים בהצלחה יותר משנה קודם לכן.⁹⁶ אולם לבסוף, ב-10 בנובמבר 1997, נחתם 'הסכם האישיות המשפטית' בידי דוד לוי, שר החוץ הישראלי, ובידי הארכיבישוף אנדראה קודרו לנצה די מונטצאמולו, שגריר הוותיקן.

אף שהמסמך הוא טכני בעיקרו, יש לו השלכות חשובות על יחסי הוותיקן וישראל. ישויות כמו הבישופות הלטינית והמלכית של ירושלים, שהוקמו מחוק הכנסייה הקתולית, מוכרות מעצם עובדה זו כבעלות מעמד חוקי גם בישראל. הכרה כזאת משמעותה גם הכרה באופי הריבוני של הסדר המשפטי של הכנסייה שהקימה אותן.⁹⁷ אמנם הסכם זה-פיקטו קיים עוד מימי השלטון העות'מני ונתמך לחלוטין בבית-המשפט העליון הישראלי בכמה החלטות, אך כעת זכה הסכם זה לכוח משפטי של ממש. כך קבעה המדינה היהודית הכרה ישירה בישויות קתוליות כ'אישויות משפטיות', שלא כבארצות-הברית, שם חייבים ארגונים דתיים להתאגד תחת חוק אזרחי כדי להשיג מעמד רשמי ומשפטי מעין זה.

נוסף על הפטריארכיות והבישופויות זכו להכרה משפטית גם ישויות כגון מסדרים דתיים וחינוכיים ומוסדות צדקה. כמו-כן נערכה רשימה של המוסדות ונקבעו הליכים שעל-פיהם ניתן להוסיף או למחוק מוסדות מהרשימה הרשמית. בכך ניתן מקום להליך משפטי בעל אופי מתמשך ודינמי, בשונה מאופיין הסטטי של פעילויות הכנסייה בתחום ישראל. בורבומן הודגש בהסכם כי מחלוקות פנימיות בכנסייה ייושבו בתוך הכנסייה, בהתאם לחוקת הכנסייה ולא על-פי החוק האזרחי, וכי סוג מסוים של עסקאות הנוגעות לרכוש הכנסייה יוכלו להתבצע רק באישורו של הכס הקדוש.

93. G. Niebuhr, 'Several Voices: A Stand Bold and Cautious at Once', *New York Times*, 17 March 1998, p. A11

94. 'אלגז', 'בדרך לטיהור הזכרון', הארץ, 17 במרס 1998.

95. 'ש' אילן, 'הרב לאו: החרטה של הוותיקן מנסה לטייה את חטא שתיקת הכנסייה בשואה', הארץ, 17 במרס 1998.

96. L. Amicone, 'Israel, The Vatican, and Us', *Tempi*, 23 April 1997. אני אסיר תודה לאב דוד יגר, שסיפק לי העתק אנגלי של כתב העת שבו התפרסם הריאיון.

97. שם.

מטרתה הברורה של הוראה זו היתה למנוע את הישנותו של הוויכוח על מכירת נוטרדם דה־פרנס.⁹⁸

כפי שקרה לאחר החתימה על הסכם היסוד ב־1993, גם הפעם היתה הפרשנות שהעניקו הישראלים למאורע שונה מזו שהעניקו לו אנשי הוותיקן. שר החוץ לוי ראה בהסכם 'מסר של אמונה, שיתוף פעולה והבנה בין הדתות', ואילו שגרירו של האפיפיור, מונטצאמולו, דיבר על 'צעד חשוב בתהליך הנרמול בין הכס הקדוש לישראל'.⁹⁹ שוב היתה נטייתו של הוותיקן לראות ביוזמה דיפלומטית מעין זו דוגמה למדינאות מוצלחת בקידום יחסים בין שתי מדינות ריבוניות, ואילו ישראל פירשה את ההסכם כבעל משמעות סמלית רחבה המכילה את כל קשת היחסים בין היהדות לקתוליות.

העובדה שהמשאומתן התנהל בהקשר העדין של מדיניות אזורית באה לידי ביטוי בכמה הצהרות שהושמעו מיד לאחר החתימה. ג'ואקין נאבאררו־ואלס, דוברו הראשי של האפיפיור, הבהיר שההסכם לא רומז על כל שינוי במדיניות הוותיקן בעניין ירושלים, ואילו מישל סבה, הפטריארך הלטיני, הבטיח הבטחה דומה למנהיגים הפלסטינים.¹⁰⁰ ההסכם היה הפגנה ברורה של מדיניותו הדיפלומטית של הכס הקדוש בשנים האחרונות: מחד – חיפוש אחר יחסים משמעותיים יותר עם מדינת ישראל, ומאידך – ניסיון להפגין את מטרתו משכבר הימים: השגת צדק לפלסטינים והגנה על זכויותיו של המיעוט הנוצרי במזרח התיכון כולו.

סיכום

אופיים של היחסים בין הוותיקן לבין הציונות והמדינה היהודית השתנה עם הזמן, אך היבטים מסוימים שלו נותרו בלא שינוי. בעקבות השינוי שחל בתפיסה התאולוגית שאפינה את יחס הכנסייה ליהודים וליהדות, נעלם כליל הרעיון הקדום של התנגדות לשאיפות הציוניות בשל הכחשתם היהודים את אלוהותו של ישוע. הנטייה המודרנית יותר להדגיש את המסורת המשותפת של הברית הישנה ואת החסד שנוטה אלוהים לעם היהודי תרמה לחיזוק היחסים בין מדינתו של עם זה לבין הכס הקדוש. ב־בזמן הושפעה מדיניות הוותיקן מדאגתו הכללית יותר לצדק ולזכויות האדם. הדאגה לגורלם של הפליטים הפלסטינים הקתולים הורחבה בהדרגה להתעניינות גדולה יותר במצבו ובזכויותיו של העם הפלסטיני, ולשאיפה לייצב את האזור כולו ובעיקר את לבנון.

98. ראה: 'הסכם בין מדינת ישראל לכס הקדוש בעקבות סעיף 3 (3) של הסכם היסוד בין מדינת ישראל לכס הקדוש (המאוזכר: הסכם האישיות המשפטיות)', עותק משרד החוץ הישראלי, עמ' 1, 3. המחבר מודה לציפורה רימון, הקונסול הכללי בשיקגו, על הנוסח האנגלי.

99. 'הכנסייה זוכה למעמד מיוחד בישראל', הארץ, 11 בנובמבר 1997.

100. שם; 'Catholics Reassure Palestinians on Status of Jerusalem', *Catholic World News*, 20 November 1997 [http://www.cwnews.com/news/viewrec.cfm? RefNum=6347]

נושאים מוכרים של זכויות דתיות ואזרחיות שזורים בתולדות הקשר הדיפלומטי בין שתי המדינות במהלך כל שנותיו. זכויותיהם של מוסדות דתיים, שמירה על המקומות הקדושים ומעמדה של ירושלים היו סוגיות שהשפיעו השפעה מכרעת על מדיניות הוותיקן עוד לפני שקמה מדינת ישראל.

הסאגה של היחסים בין הכס הקדוש לישראל נמשכת. הוועדה הדו־צדדית הקבועה, שמונתה ב־29.7.1992, שרויה עדיין בעיצומו של משא־ומתן שמטרתו להגיע להסכמים בנושאים ספציפיים יותר, ובכללם ענייני מסים.¹⁰¹ אין ספק שההסכמים יגזו גם בבעיות המדיניות, התאולוגיות והמסורתיות, וישקפו את המורכבות שאפיינה מאז ומתמיד את היחסים בין הקתוליות והכס הקדוש, מהד, לבין העם היהודי ומדינת ישראל, מאידך.

101. על־פי שיחת טלפון עם דוד יגר, 25 ביולי 1996.